

TIRESIAS, KASSANDRA EN DE KOMENDE VERGRIJZING

Over de (voorspellende) waarde van sociologische kennis

1 De rijkdom van het onverwachte

Op het sociologencongres in 1949, gewijd aan de gevolgen van de bevolkingsgroei, vonden Van Heek en Hofstee dat overbevolking een reële bedreiging vormde voor het welzijn en de welvaart van de Nederlanders. Hofstee stelde op dat congres dat Nederland met het vooruitzicht van 20 miljoen inwoners in het jaar 2000 'simpelweg te vol raakte' (Hofstee 1958; Thijsse 1963). Hij voorzag dreigende werkloosheid en sociale spanningen. Drie uitwegen uit dit sombere scenario werden aangestipt: een openlijk pleidooi voor geboortebeperking, industrialisatie en een actieve emigratiepolitiek. Omdat de PvdA haar toenmalige coalitiepartner, de KVP, niet voor het hoofd durfde te stoten met geboortebeperking kozen die partijen samen voor het bevorderen van emigratie, die inderdaad plotseling opkwam, van 1951 tot 1953, maar even plotseling weer afnam in 1954. De werkloosheid bleef uit. Er brak een periode van economische groei aan, die zou duren tot 1973.

Dit voorbeeld doet twijfelen aan de voorspellende kracht van sociologische kennis. De schattingen van de bevolkingsgroei tussen 1950 en 2000 werden ingehaald door een spectaculaire daling van het geboortecijfer na 1965. Ongepland werd gezinsplanning mogelijk, onder andere dankzij de introductie en snelle aanvaarding, ook door vele katholieken, van de anticonceptiepil, in de volksmond 'de pil' genoemd. Die pil, in 1958 door Pincus ontwikkeld als een nevenproduct van medisch onderzoek naar vruchtbaarheid bij vrouwen (Baudet 1986), werd in 1963 door Organon Oss op de markt gebracht en in 1972 in het ziekenfondspakket opgenomen. Het geboortecijfer daalde van 20,8 per 1000 inwoners in 1960 naar 13,0 in 1975. Dat dit cijfer niet nog sneller daalde kwam vanwege de eerste gevolgen van de geboortegolf uit 1946 en 1947, de cohorten die toen net aan de reproductieve fase begonnen waren (Schuyt en Taverne 2000: 231-233). Deze *onvoorziene* ontwikkelingen, babyboom en daling van het kindertal, behoren tegelijkertijd tot de belangrijkste oorzaken van de komende vergrijzing. Andere belangrijke oorzaken van de vergrijzingsproblematiek vormen de gestage naoorlogse welvaarts groei en de

spectaculaire groei van de medisch-wetenschappelijke kennis en medische kunde, waardoor gemiddeld meer mensen langer leven dan vroeger het geval was: een verheugend feit voor ieder die het treft.

Ik wil dit laatste college in een lange serie van cursussen beleidssociologie wijden aan het onderwerp ‘vergrijzing’ en daarbij *en passant* de wetenschapsfilosofische vraag omtrent kennis van toekomstig sociaal gedrag illustreren aan de vergrijzing. Ik wil in het bijzonder drie centrale thema’s van de vergrijzing behandelen: 1) het vraagstuk van de intergenerationele solidariteit, zoals die naar voren komt in de oudedagsvoorzieningen van AOW en bedrijfspensioenen, 2) de invulling van de derde levensfase, de historisch volkomen nieuwe periode tussen ongeveer het zestigste en vijfenzeventigste levensjaar, en 3) het probleem van de verzorging tijdens de laatste levensfase, door Norbert Elias zo treffend genoemd ‘de eenzaamheid van de stervenden in onze tijd’ (Elias 1980). Het afscheidscollege zal dus vooral gaan over de toekomst en ik wil meteen al opmerken dat die toekomst erg onzeker is en dat de voorspellende waarde van sociologische kennis gering is. Maar daar moet u niet te gering over denken. Ik zal proberen aan te geven waarin de waarde van de sociologische wetenschap dan wel te vinden is, als die niet gevonden kan worden in het formuleren van sociale wetmatigheden die men – net als natuurwetten – eenvoudig toepasselijk kan verklaren op toekomstige gebeurtenissen. Slechts heel af en toe lukt het een socioloog toekomstige gebeurtenissen goed te voorspellen: Randall Collins heeft, op grond van een macrohistorische analyse de val van het Sovjetimperium voorspeld, een unieke intellectuele prestatie (Collins 1980; Collins 1999).

2 Cassandra en Tiresias

Weet hebben van de toekomst kan op verschillende manieren geschieden. In de Oudheid nam men zijn toevlucht tot profetieën en orakeltaal, tot voorzeggingen van zieners die aan de vlucht van vogels of andere tekens aan de hemel aflazen dat ze hun medeburgers moesten waarschuwen. Spreekwoordelijk bekend is Cassandra, Priamos’ dochter, die de Trojanen bezwoer om het Paard van Troje niet binnen de poorten te halen: ‘O, Gij, ongelukkige dwazen. Ziet gij dan niet in dat wij de weg naar de Hades gaan afdalen? Dat wij aan de rand van het verderf staan? Ik zie de stad ondergaan in vuur en bloed’ (Schwab 1962: 177). Dat de samenleving aan de rand van het verderf staat, hoort men vaak genoeg. Orakeltaal is niet van gisteren en komt vandaag de dag ook veelvuldig voor. Hét kenmerk van orakeltaal is meerduidigheid.

Tiresias, een oude, blinde ziener, is minder bekend. Hij komt op verschillende plaatsen in de Griekse mythen en sagen voor. Zo voorspelde hij aan de halfgod Narcissus een lang leven en hoge ouderdom, mits hij maar niet zijn eigen spiegelbeeld zou aanschouwen. Iedereen weet hoe het met Narcissus

is afgelopen. In het elfde boek van de Odyssee voorspelt Tiresias in de onderwereld aan Odysseus een behouden thuiskomst: 'Toch kunt gij, hoe het ook zij, en al hebt gij ook nog zoveel leed moeten lijden, thuiskomen, mits gij Uw hartstochten bedwingt en de lust Uwer makkers' (vertaling van Aegidius W. Timmerman 1958). Deze waarschuwingen van Tiresias hebben de structuur van veel hedendaagse beleidsaanbevelingen en WRR-rapporten: als dit, ... dan dat, mits U maar niet ... zus of zo doet.

Op nog twee andere plaatsen komt Tiresias voor, namelijk in de bekende tragedies *Antigone* en *Oedipus Tyrannus* van Sophocles. In dit laatste toneelstuk krijgt Tiresias het, als vertegenwoordiger van de oude generatie, hevig aan de stok met koning Oedipus, een veertiger, in de kracht van zijn leven, op het toppunt van zijn macht, iemand die alles beter weet en alles wil beheersen. Dit interessante generatieconflict zal ik, in de loop van mijn betoog, beschrijven, interpreteren en benutten voor een van mijn hoofdvragen, de waarde van sociologische kennis.

3 Predicties en prognoses

Profetieën, orakeltaal en bijgelovigheden komen ook in moderne samenlevingen nog zeer frequent voor. Ze moeten echter onderscheiden worden van op wetenschappelijke kennis gebaseerde prognoses en predicties (Nettler 2003: 46-50). Predicties zijn mogelijk, indien alle relevante causale samenhangen tussen verschijnselen bekend zijn; als alle noodzakelijke en voldoende voorwaarden empirisch getest zijn. Prognoses daarentegen gaan vooral over mogelijkheden, *possibilities*, waarvan het actueel worden, *actualities*, afhangt van veel, vaak onbekende, andere verschijnselen. In combinatie met vaste gedragspatronen, statistische frequentieverdelingen en min of meer geduide trends, kan men bepaalde verschijnselen wél voor mogelijk houden in de toekomst, maar de onzekerheidsmarges, en niet alleen de statistische onzekerheidsmarges, zijn groot.

Predicties in de letterlijke zin van het woord zijn iets voor kosmonauten en automonteurs (Nettler 2003: 49), dat wil zeggen voor gesloten systemen en dan nog kan het wel eens misgaan door menselijke fouten of *blue Mondays*. Het ongeluk van de uit elkaar spattende Challenger staat ons nog voor ogen. Voor open systemen, het weer en de wolken, en voor alle sociale systemen en gedragingen zijn predicties zo goed als uitgesloten (Popper 1972). We moeten ons met prognoses behelpen en deze prognoses zijn dan weer afhankelijk van de tijdhorizon – dichtbij of verder weg in de toekomst – en van relevante openbare kennis. Weersverwachtingen dus, geen weersvoorspellingen. Ik kan verwachten (nou ja, zelfs voorspellen) dat velen van de hier aanwezigen de komende twee maanden op vakantie zullen gaan (een nabije tijdshorizon) en ik durf ook nog te voorspellen (nou ja, verwachten)

dat over honderd jaar het feest van Sinterklaas, inclusief plagerige rijmpjes, nog gevierd zal worden, in de Lage Landen bij de zee (een iets grotere tijds-horizon). Maar wat ik niet kan voorspellen zijn de precieze frequenties van de bevolkingsgroepen die Sinterklaas wel of niet zullen vieren of juist met Kerstmis elkaar iets geven noch welke percentages van de bevolking helemaal niet (meer) aan deze christelijke feesten zullen meedoen. Wat ik ook zeker niet kan voorspellen zijn de cadeaus: wélke cadeaus of wélke spellen gegeven zullen worden, bijvoorbeeld nog verfijnder elektronisch speelgoed of toch maar terug naar de oud-Hollandse pop met krullen, drie kaatsen ballen en een letter van banket. De variatie van relevante factoren is zo groot en zo wisselend, de causale samenhangen daartussen nog zo weinig bekend, dat prognoses slechts benut kunnen worden om de *range* van *mogelijkheden* aan te geven, omgeven met onzekerheden, op basis waarvan het huidige handelen en beslissen niettemin moet worden bepaald. Voorspellen en prognosticeren blijft in de sociale wetenschappen derhalve een hachelijke bezigheid. Een goed voorbeeld van deze hachelijkheid vormde de toekomstvoorspelling van de WRR in 1977 'De komende vijfentwintig jaar', waaraan het puik van de toenmalige Nederlandse wetenschapsbeoefenaren op een groot aantal gebieden had meegedaan: de meeste voorspellingen daarin verwoord, zijn niet uitgekomen, veel verschijnselen die zich nadien hebben voorgedaan en opgedrongen zijn daarin niet voorzien (WRR 1977; *Vijfentwintig jaar later*, WRR 2004).

Niettemin moet er op basis van deze onvolmaakte kennis van de toekomst toch in het hier en nu keuzen worden gemaakt en het handelen worden bepaald. In de schaduw van gisteren en met het oog op morgen kiezen we vandaag ons pad. De vraag die ons blijft intrigeren is óf en hoe sociaal-wetenschappelijke kennis daarbij van pas kan komen. Laten we die vraag nu eens toepassen op het vraagstuk van de komende vergrijzing.

4 De komende vergrijzing

De komende vergrijzing is het onvoorziene gevolg van twee positieve ontwikkelingen, de daling van het geboortecijfer en de nog steeds stijgende kunde van de medische en technische wetenschappen. De zogenoemde Tweede Demografische Transitie (van de Kaa 1987) heeft een scheve en historisch vrij unieke bevolkingssamenstelling opgeleverd. Een vergelijking met de Eerste Demografische Transitie, die zich voltrok in de tweede helft van de 19e eeuw, levert niet veel bruikbare kennis en ervaring op, anders dan de wetenschap dat de samenleving die eerste transitie goed heeft doorstaan. De eerste transitie kwam vooral door het terugdringen van de kindersterfte en de verbetering van de algehele hygiëne, de tweede bestaat uit het in aantal en levensduur toenemende aandeel van ouderen in de bevolking.

Ik kom tot een eerste, vrij eenvoudige constatering en verbind die met een even eenvoudige normatieve implicatie: de vergrijzing is een ongeanticipeerd gevolg van gelukkige ontwikkelingen, waar geen enkele generatie méér of minder ‘schuld’ aan heeft of méér of minder aan de oplossing dient bij te dragen. Bovenpersoonlijke ontwikkelingen vragen verantwoordelijkheid van alle generaties gezamenlijk, niet alleen de jongere, niet alleen de oudere.

Met drie kengetallen kan ik de demografische veranderingen in de kern schetsen: in 1956, bij de introductie van de AOW was 8% van de Nederlandse bevolking ouder dan 65 jaar, was de levensverwachting 69 jaar voor mannen respectievelijk 71 jaar voor vrouwen en werd het arbeidzame leven nog gesteld op vijftig jaar; men ging in grote getale met 15 jaar van school en werd geacht te werken tot 65 jaar (de Kam en Nypels 1995, Schuyt en Taverne 2000: 292 – 294). In 2020 zal 25% van de bevolking 65 jaar en ouder zijn (drie maal zoveel als in 1956), zal de levensverwachting nog iets hoger zijn dan thans, namelijk 79 voor mannen, respectievelijk 82 jaar voor vrouwen (gemiddeld tien jaar langer dan in 1956). Als we de huidige gegevens lineair extrapoleren, vinden de gewerkte levensjaren gemiddeld plaats tussen het 22e levensjaar en de 55 en 60 jaar. Dit komt neer op ruim dertig jaar premieafdrachten in plaats van de toen beoogde vijftig jaar. In dezelfde periode kwamen tevens de bedrijfspensioenen op gang, mede als gevolg van verplichte CAO’s: van ongeveer 20% van alle werknemers in 1958 tot iets meer dan 90% thans, anno 2007, is de deelname aan bedrijfspensioenen toegenomen. Achteraf beschouwd was de bevolkingsopbouw toen, in 1956, een ideale situatie voor de start van een kapitaaldekkingssysteem voor pensioenen én tegelijk voor een omslagstelsel zoals de AOW: verhoudingsgewijs weinig ouderen, veel volwassenen en aanstormende babyboomers, met een jaarlijks hoge economische groei. Duitsland koos in die jaren voor een compleet omslagstelsel en moet nú, onder veel ongunstiger omstandigheden, een kapitaaldekking voor de oudedagsvoorzieningen zien op te bouwen naast en na de verplichtingen die het bestaande omslagstelsel met zich brengt.

Een tweede constatering uit deze, alom bekende, gegevens luidt: langer leven, korter werken, dat kan de samenleving niet goed verwerken. Men moet hier echter aan toevoegen: “althans indien het systeem van collectieve solidariteit in de oudedagsvoorzieningen ongewijzigd blijft”. Men ontkomt niet aan langer werken. Langer werken kan de vormen aannemen van meer uren per dag werken, meer dagen per jaar, meer jaren op een pensioenleven, hetzij door eerder te beginnen met werk op de arbeidsmarkt, hetzij door langer door te gaan, ten minste tot en nog beter tot ná het 65e jaar. De vroege variant van eerder beginnen, bijvoorbeeld voor het 20e levensjaar, wordt te weinig serieus besproken, al spreekt iedereen over permanente educatie.

Van al deze cijfermatige gegevens zijn de demografische het hardst. De meeste mensen die in 2020-2040 de bevolking zullen uitmaken zijn immers al geboren en een drastische wijziging ligt niet in het verschiet (maar je weet

nooit, zoals het eerste voorbeeld, waarmee ik begon, liet zien). Levensverwachtingen zijn ook redelijk voorspelbaar. Medici nemen aan dat die verwachting nog omhoog gaat. Een groter aantal honderdjarigen is zeker niet ondenkbaar en topleeftijden tot 120 zijn niet uitgesloten (Gawande 2007; VN Wetenschapsspecial 2007). De gedragsreacties van intree in en uittreden uit de arbeidsmarkt zijn echter veel minder voorspelbaar, want veel hangt daarbij af van veranderingen in levensstijl, van de gehanteerde financiële prikkels, van opvattingen over vergrijzing en ouderdom en van opvattingen over solidariteit. Een van de centrale vragen bij de komende vergrijzing is dan ook of het stelsel van intergenerationele solidariteit, met de drie pijlers van AOW, pensioen en individuele verzekeringen, houdbaar blijkt te zijn, gegeven de structurele en dus blijvende veranderingen in de bevolkingsopbouw. Willen de jongere generaties zwaardere financiële lasten op zich nemen in het vooruitzicht dat zij zelf minder zullen profiteren in het stelsel dan de oudere en oudste generaties? Halen jongeren een Paard van Troje binnen als ze instappen in of moeten meedoen aan de bestaande systemen van oudedagsvoorzieningen?

Op deze vragen worden ruwweg twee antwoorden gegeven. Het eerste, optimistische antwoord, noem ik de Tiresias-benadering: er zullen wel veel moeilijkheden en hindernissen op onze weg liggen en daadwerkelijk worden ondervonden, maar uiteindelijk zal het allemaal wel goed aflopen, zoals Odysseus uiteindelijk Ithaca zal bereiken. Oud-minister Bert de Vries is hiervan een goed voorbeeld en zijn toekomstverwachting heeft zelfs dezelfde structuur als die van de blinde ziener: de samenleving kan de vergrijzingskosten opbrengen, *mits* de omkeerregel niet wordt afgeschaft, dat wil zeggen *mits* de aftrekbaarheid van de pensioenpremies en de belastbaarheid bij uitkering niet worden aangetast. Met andere woorden: *mits* de financiële hartstochten 'van de makkers' worden ingetoomd (De Vries 2005: 86-106; 2006: 58).

Het tweede antwoord noem ik de Cassandra-benadering, in eigen land onder andere vertegenwoordigd door de Amsterdamse econoom Bas Jacobs. Hij schetst een nogal somber beeld van ons land in het jaar 2020 en hij voorziet een stevig conflict tussen de generaties. De vergrijzing ziet hij vooral als een verdeelprobleem, niet alleen tussen jong en oud, maar ook tussen arm en rijk, tussen goed opgeleiden en half- en ongeschoolden. Economen 'becijferen dat iemand, geboren in 1973, gedurende zijn/haar leven 15.000 Euro méér pensioenpremies betaalt dan dat hij/zij ooit aan pensioen uitgekeerd zal krijgen, zolang de pensioenen gekoppeld blijven aan de welvaartsontwikkeling' (Jacobs 2006: 19). Hij voorziet hogere belastingen, ont koppeling van uitkeringen, hoger opgeleiden die migreren naar Australië of de Verenigde Staten, en etnische spanningen omdat werkende allochtonen de belangrijkste financiers worden van autochtone ouderen. De allerarmste bejaarden kunnen het niet meer opbrengen in hun eigen levensonderhoud te voorzien. Zwervende

bejaarden worden een normaal verschijnsel in het straatbeeld (Jacobs 2006: 27). Men hoort hierin de luide klachten van Cassandra.

5 De internationale context van de vergrijzing

Dit sombere beeld kan worden doorgetrokken naar Europa. De Italiaanse politiek-econoom Galasso heeft in zijn studie *The political future of social security in aging societies* (2006) voor zes landen de vergrijzingsproblematiek in kaart gebracht. Duitsland, Frankrijk, Italië en Spanje hebben voornamelijk op omslagbasis hun oudedagsvoorzieningen bepaald en de hervorming van deze stelsels komt laat en langzaam op gang. Hoge uitstaande verplichtingen en weinig gespaard kapitaal. Daarbij constateert hij dat de demografische verschuiving die de problemen veroorzaakt, tegelijkertijd in de politieke besluitvorming de oplossing bemoeilijkt of zelfs in de weg staat. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat de ouderen hun politieke macht richten op één issue, hun eigen oudedagsvoorziening. Jongeren daarentegen letten op veel meer issues en zijn juist minder bewust van en gericht op pensioen en vergrijzing. Je krijgt stemrecht als je 18 wordt en de arbeidsmarkt betreedt, maar je verliest je stemrecht niet, als je de arbeidsmarkt weer verlaat. Ouderen worden een daverende politieke en electorale factor. Nederland heeft dit al tweemaal ondervonden: Brinkman en Bos in hun verloren verkiezingsstrijd, respectievelijk in 1994 en 2006. Grijs macht versus groene generaties.

Europese landen zullen dit vraagstuk nationaal moeten oplossen, in open coördinatie – een bovennationale oplossing is nog moeilijker –, maar dat betekent dat politieke steun cruciaal wordt voor zowel het tempo als de inhoud van de aanpassingen van het stelsel van oudedagsvoorzieningen. Op basis van de rationele keuze-theorie komt Galasso tot de conclusie dat vergrijzing een *zero sum game* is: óf de uitkeringen in de toekomst omlaag óf de premies omhoog. Beide met een factor 2, want de verhouding tussen 65 plussers en de beroepsbevolking, thans nog 1 : 5, zal in 2020 in alle Europese landen met uitzondering van Polen en Ierland, opgelopen zijn tot 2 : 5. Beide oplossingen, omlaag of omhoog, zijn politiek onaantrekkelijk en kwetsbaar, tenzij...

Ja, tenzij wat?

De jongere generaties kunnen rationeel afwegen dat zij bij ongewijzigd beleid er flink bij zullen inschieten, behalve als zij en alle anderen langer zullen doorwerken. Onder die omstandigheden hoeft het allemaal niet zo dramatisch te verlopen. Twee jaar langer doorwerken, over de gehele beroepsbevolking genomen, levert al 12% minder kosten voor oudedagsvoorzieningen (Galasso 2006: 214). Dit geldt allereerst voor omslagstelsels, maar pensioen-systemen hebben overeenkomstige problemen omdat ook daarin solidariteit tussen verschillende generaties is ingebouwd. Politieke steun voor dit inzicht

kan bij alle generaties verkregen worden, alleen al op grond van hun rationele keuze. Langer doorwerken is zo onontkoombaar. Daar kan de solidariteitsgedachte nog iets aan toevoegen: *willen* wij het stelsel ook werkelijk in stand houden?

6 Generatierekeningen: kwalitatief en kwantitatief

Een kwalitatieve analyse van het vergrijzingsvraagstuk vormt een noodzakelijke aanvulling op macro-economische en econometrische analyses. Door een concentratie op kwantitatieve verhoudingen tussen generaties wordt de blik vernauwd, de voorspelbaarheid van sociale gedragingen óverschat en de veranderlijkheid en het aanpassingsvermogen van de verschillende generaties ónderschat. Zo kunnen sociale definities van situaties, bijvoorbeeld ‘wat is oud?’ en ‘wanneer ben je uitgewerkt?’, gaan verschuiven. Zo hoeven in de sfeer van mogelijke oplossingen de al eeuwen durende cyclus van generaties en de onderlinge verwantschap en verantwoordelijkheid tussen generaties niet te worden vergeten.

Economisch kan het profijt van collectieve solidariteitsstelsels per cohort of per generatie berekend worden. Dit zijn de befaamde generatierekeningen, die in hun simpele rekensommen altijd voor veel kabaal zorgen (Kotlikoff 1992; Kotlikoff and Leibfritz 1998; Raffelhüschen and Jägers 1999). De oudste cohorten, geboren tussen 1930 en 1935, komen er altijd het beste van af, gevolgd door de cohorten van 1936 tot 1945, de huidige zestigplussers, gevolgd door de vijftigers, de echte babyboomers, de cohorten van 1946 tot 1956. De jongere cohorten, samen de jongere generatie, zijn voorspelbaar slechter af (WRR 1999: 88). Maar welke conclusies mag men aan deze verschillen verbinden? Leveren deze ongelijke opbrengsten ongelijke levenskansen op? Wanneer leidt ongelijkheid tussen leeftijdsgroepen en generaties tot onrechtvaardigheid en tot een inbreuk op solidariteit (cf. Laslett en Fishkin 1992)? Ook als men de generatierekening precies kan opmaken blijven levensomstandigheden per generatie, naar mijn mening, toch niet vergelijkbaar. Tellen we de ellende van de depressie- en oorlogsjaren mee of laten we die buiten de generatierekening? Kan men afzien van de vele onderlinge verschillen binnen generaties? Als niet uitsluitend wordt gekeken naar financiële verhoudingen tussen afdrachten en opbrengsten, maar ook gelet wordt op de economische en sociale condities, zoals infrastructuur, opleidingskansen en gezondheid, dan is er voor generatierekeningen geen beginnen aan. Elke generatie na de Tweede Wereldoorlog is telkens gestart op een hoger welvaarts- en levenspeil dan de vorige.

Generatierekeningen zijn een uitstekend middel om de onbalans tussen cohorten/generaties binnen collectieve systemen op te sporen, ze geven goede signalen af voor scheefgroei als het systeem op dezelfde voet doorgaat,

maar men kan er geen definitieve beleidsconclusies aan verbinden wat betreft de solidariteit tussen generaties. De pensioenproblematiek is bij uitstek een vraagstuk van intergenerationele solidariteit. Uit op simulaties gebaseerde berekeningen van Guus Boender en anderen, over bijdragen en opbrengsten van pensioenen van drie overlappende generaties, blijkt dat een collectief systeem uiteindelijk voor een individuele deelnemer meer oplevert dan die enkeling alleen zou kunnen presteren, hoe slim en vaardig met geld en beleggingen die enkeling ook is (Boender et al. 2000). Onlangs is deze analyse van kosten en baten van collectieve pensioensystemen herhaald en bijgesteld, en met hetzelfde resultaat: het collectief is – op dit onderwerp althans – sterker dan het individu (Boender, Bovenberg, van Hoogdalem en Nijman 2006: 97-118). Deze uitkomst is gemakkelijk te begrijpen. De lange termijn van overlappende generaties geeft meer mogelijkheden om de wisselende economische getijden op te vangen en plotselinge schokken op de beurs door de tijd heen weer glad te strijken. Stevige buffers zijn daarvoor noodzakelijk en de instandhouding ervan is dan niet aan één bepaalde generatie toe te schrijven. Jonge generaties houden aldus een motief om de intergenerationele solidariteit overeind te houden en om niet massaal op individuele verzekeringscontracten over te stappen. Die solidariteit tussen jong en oud, zo blijkt uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en van het Instituut voor Arbeidsvraagstukken (IVA), is nog steeds groot, maar komt wel onder spanning te staan, zodra de belangen tussen oude en jonge werknemers/werkneemsters té ver uiteen dreigen te lopen. Zo betekende de afschaffing van VUT en prepensioen een regelrechte premieverhoging voor jonge generaties, terwijl het zeker is dat ze zelf geen gebruik van zulke voorzieningen meer zullen kunnen maken. Het is vanuit dit gezichtspunt geredeneerd dan ook naar mijn mening logisch dat de oudere generaties bijdragen aan de oplossing van het vergrijzingsvraagstuk.

De conclusie uit dit deel van mijn betoog is dat in moreel opzicht niemand, geen enkele generatie, ook maar enige 'schuld' heeft aan de vergrijzing en dat daarom elke generatie ook verantwoordelijk is en blijft voor de oplossing voor dit collectieve verschijnsel. Geen generatie kan hiervan worden uitgezonderd of kan met de armen over elkaar gaan zeggen: 'wij hebben ons aandeel al geleverd, nu zijn de anderen aan de beurt'. Dit inzicht moet algemeen worden verbreid en politiek volmondig en van harte worden uitgedragen, zowel vóór, in als ná verkiezingstijd.

7 Gepaste maatregelen en het belang van de derde levensfase

Alle generaties helpen mee, maar de solidariteit tussen generaties is het meest gebaat bij een consequente beleidsmix van maatregelen, die nu, en eigenlijk geen dag of jaar later, zouden moeten worden genomen. Het is een

onderwerp dat enigszins buiten politieke partijtewisten en partijwinsten om, geregeld zou moeten worden, vanwege het feit dat het bij uitstek een bovenpersoonlijk, collectief ontstaan, langetermijn probleem is met voornamelijk langetermijn oplossingen, die gedurende een lange periode moeten worden uitgevoerd en vastgehouden. Die beleidsmix bestaat bij voorkeur uit:

- Vergroting van de arbeidsparticipatie, met name van de 55-65 jarigen. Doorwerken tot het 65e jaar moet weer normaal worden. Thans is de participatiegraad 38% voor 55-65 jarigen en dat zal in de toekomst aanzienlijker hoger worden (onder andere omdat de deelname van vrouwen aan de arbeid bij jonge cohorten al veel hoger ligt). Werkgevers, waaronder de overheid zelf, hebben hier een speciale taak om ouderen zoveel en zolang mogelijk in de arbeidsorganisatie werkzaam te houden.
- Verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd met twee jaar, te bereiken in een termijn van twintig jaar (het zou van wijs beleid en van een vooruitziende blik getuigd hebben, indien die periode van twintig jaar in 1993, het toenmalige Jaar van de ouderen, was aangevangen, zodat in 2013, het jaar waarin de eerste babyboomers met pensioen gaan, samen zou zijn gevallen met de verhoging van de exit-leeftijd).
- Flexibilisering en differentiatie van de uittredingsleeftijd anno nu, met de mogelijkheid om met enkele fiscale voordelen door te werken na de huidige uittredingsleeftijd. De rechtvaardiging van deze maatregel kan worden gevonden in de derde levensfase (zie hierna).
- Bij het verhogen van de leeftijd van de arbeidsparticipatie van ouderen dient men wel te letten op de uittredingsleeftijd van de zogenaamde 'zware beroepen'. Voor deze categorie zware beroepen zou differentiatie van de uittredingsleeftijd, bijvoorbeeld naar het aantal gewerkte dienstjaren en/of gemiddeld lagere levensverwachting, redelijk en billijk zijn. (Bovenberg et al. 2006). Maar er ontstaat meteen een discussie over welke beroepen 'zware arbeid' verrichten.
- Welvarende ouderen betalen mee aan de AOW – het politieke struikelblok, dat eerder struisvogelpolitiek mag heten.
- Voor de jongere generaties blijft de reductie van de staatsschuld in de periode tot 2015 een cruciaal middel om de eigen lasten lichter te maken zodat de vergrijzingslast, in toto, beter te dragen valt en de schuld na 2015 eventueel weer opnieuw zou kunnen oplopen.
- De ontwikkeling van een drie pijlerssysteem in de gezondheidszorg, naar analogie van de oudedagsvoorzieningen: naast een basisverzekering en collectieve aanvullende verzekeringen gaan burgers op jongere leeftijd sparen voor hun eigen verzorgingsvoorzieningen op latere leeftijd (cf. Schuyt 2006).
- *Last but not least* extra investeringen in het onderwijs voor jonge en komende generaties, opdat een vergrijzende bevolking geen renteniers-samenleving oplevert.

Er is een historisch nieuwe levensfase ontstaan, zo tussen de 65 en de 75 jaar, waarin veel relatief welvarende 65 plussers gemiddeld genomen nog behoorlijk fit en gezond zijn. Dit wordt de derde levensfase, *the fresh map of life*, genoemd (Laslett 1989) en ze is gelukkigerwijs geschoven tussen de voldragen volwassenheid en de ouderdom. Deze fase kan creatief en productief worden aangewend om de voorzienbare tekorten op de arbeidsmarkt aan artsen en huisartsen, verpleegkundigen, leraren, rechters, logopedisten, gevangenisbewaarders, politieagenten, metselaars en tegelzetters, pastores, vakbondsbestuurders, belastingadviseurs, psychologen en psychotherapeuten en aan nog veel meer schaarser wordende beroepen op te vangen. Deze 65 plussers kunnen ook mantelzorg verrichten, onder andere door bij te dragen aan de opvang van hun kleinkinderen en andere kinderen van de jongste generatie.

De invulling van deze derde levensfase vormt dus een cruciaal gegeven bij de verlichting van de komende vergrijzingslast. Maar op welke wijze en in welke mate deze levensfase daadwerkelijk zal worden ingevuld is niet met grote zekerheid te zeggen. Een passieve en consumptieve invulling is net zo goed mogelijk, hoewel naar mijn mening niet erg wenselijk, als een actieve en productieve invulling. De solidariteit van de nog-niet-tot-de-echte-ouderen behorende 65 plussers met de jongere generaties wordt hier bepalend voor de invulling en cruciaal voor de oplossing van de vergrijzingsproblematiek.

8 Een leerzaam generatieconflict

Tot zover heb ik de actuele keuzemogelijkheden voor de huidige samenleving geschetst om generatieconflicten in de toekomst of andere sombere ontwikkelingen voor te zijn. Of deze analyse ook zal uitkomen kan ik niet met zekerheid zeggen. Ik ben niet voor niets dit betoog begonnen met een voorbeeld van een foute voorspelling (het was in elk geval geen *self denying prophecy*). In de komende twintig jaar zou het vergrijzingsvraagstuk door interne of externe ontwikkelingen naar de achtergrond kunnen verdwijnen, bijvoorbeeld wanneer een falend integratiebeleid of het onderlopen van al het land dat onder de zeespiegel ligt, meer directe aandacht opeist. De vergrijzing als probleem kan verdrongen worden door de verkleuring of de verblauwing van Nederland. Ik heb de vergrijzing als voorbeeld gekozen om iets te zeggen over de waarde van sociologische kennis. Wat is de bijdrage van de sociologie als wetenschap bij de oplossing van actuele maatschappelijke vraagstukken? Mijn leeropdracht in Amsterdam was immers 'sociologie, in het bijzonder de analyse van actuele maatschappelijke vraagstukken'.

Om de bijdrage van de sociologie preciezer te formuleren wil ik nog één interessant generatieconflict behandelen, namelijk de botsing tussen Tiresias, als vertegenwoordiger van de oude garde, en Koning Oedipus, de vitale

veertiger als vertegenwoordiger van nieuwe waarden en normen en met een nieuwe maatschappijvisie. Hoe liep die botsing af en wat kunnen we ervan leren? Deze botsing wordt door de tragediedichter Sophocles in het jaar 430 voor Christus beschreven in *Oedipus Tyrannos* (een *tyrannos* was geen tiran in onze betekenis, maar een koning die niet langs erfelijke lijn het koningschap verworven had, op voorspraak van het volk). Het is een van de mooiste toneelstukken uit de wereldliteratuur en vol dramatische spanning, die voortkomt uit een voor ieder herkenbaar thema. Het gaat over de tragische omstandigheid dat je iets per se wilt vermijden en dat het dan toch gebeurt, de ervaring van onvoorzien slechte gevolgen van goede bedoelingen. Ik heb één keer eerder de ontwikkelingsgang van de verzorgingsstaat vergeleken met de tragische gang van een Griekse held (Schuyt 1979) en ook nu kan een generatieconflict in de Oudheid ons iets leren over de wetenschap van de sociologie.

Het stuk zelf zou je kunnen beschrijven als een spannende, gecombineerde aflevering van de televisieprogramma's *Opsporing Verzocht* en *Spoorloos*. De stad Thebe wordt geplaagd door de pest, zolang – in de orakeltaal van Delphi – “de moordenaar van de vorige koning Laios niet wordt gevonden en berecht”. Oedipus, de scherpzinnige, enigszins driftige, maar toegewijde vorst, neemt de leiding van het opsporingsonderzoek op zich en ontbiedt de ziener Tiresias, die niet graag openbaart wat hij allemaal, en hij als enige, weet. Tegelijkertijd piekerde Oedipus al langer over zijn relatie tot zijn ouders. Immers een dronkenlap in Korinthe had hem ooit eens iets toegeroepen over zijn ouders: hij zou een onecht kind zijn. Onzeker geworden was hij het orakel gaan raadplegen dat hem de nu zo bekende voorspelling deed: ‘hij zou ooit zijn vader doden en zijn moeder huwen’. Het gaat hier allemaal om orakeltaal en dronkenmanspraak, maar Oedipus dacht kennelijk ‘dronken mensen, kleine kinderen en orakels spreken de waarheid’.

Oedipus ontbiedt Tiresias en er ontstaat een vinnig twistgesprek. Tiresias is onwillig om iets te zeggen, wil weglopen en wordt door Oedipus nogal uit de hoogte bejegend. Wat zijn zijn priesterlijke wijsheden nu eigenlijk waard? Hij was het toch, Oedipus en niet de ziener, die het raadsel van de sfinx met zijn eigen slimheid had opgelost? En, nu bij het nieuwe probleem had je weer niets aan die oude generatie en hun voorzeggingen. In de nieuwe wereldvisie van *zijn* generatie had men geen behoefte meer aan spreuken en orakels. Na dit alles aangehoord te hebben wordt Tiresias, op zijn beurt, echt kwaad, vertelt Oedipus de gruwelijke waarheid die hem nog te wachten staat, en voegt hem venijnig toe: ‘Kent Gij uw ouders wel? Gij weet niet dat gij ’n vijand zijt voor wie Uw ouders zijn, beneden en boven de aarde. U zal grimmig de dubbele vloek, van vader en van moeder, eens uit dit land verjagen. U die thans nog licht, maar straks alleen de nacht zult zien’ (vertaling van Koolschijn). Oedipus wordt hierover op zijn beurt woedend, maar Tiresias antwoordt slechts: ‘Een dwaze ben ik dus voor U, maar voor Uw ouders, Uw verwekkers,

was ik wijs'. Oedipus: 'Mijn ouders? Blijf! Wie heeft mij voortgebracht?' Tiresias weet hem te raken in zijn zwakke plek, die met zijn onzekere, mogelijk niet-adellijke afkomst, te maken heeft.

9 Het ontstaan van een tunnelvisie

Deze tragedie wordt meestal geïnterpreteerd als een moedige, leerzame les in zelfkennis: Oedipus die langzaam, als het spel zich ontrolt, achter de 'ware' werkelijkheid komt en die, hoewel hij geen – subjectieve – schuld heeft aan zijn nu onthulde misdaad, de moord op koning Laios, de volle verantwoordelijkheid op zich neemt (Lear 1998: 33-55). Hij wordt verbannen en zo bevrijdt hij de stad. Dát is de gebruikelijke interpretatie, vele eeuwen lang, en sinds Freud is daar nog het vader- en moedercomplex bijgekomen. Maar ís dit wel de volle betekenis van het drama, dat Sophocles zijn gehoor, de theaterbezoekers, de burgers van de stad Athene, wilde voorleggen? Speelt Sophocles zelf misschien een vernuftig spel met zijn gehoor en ook, eeuwenlang, met zijn latere lezers? Wat valt er nog meer te leren dan een les in zelfkennis?

In een studie uit 1991, *Evidence and Self-Conviction*, van Frederick Ahl, gewijd aan deze tragedie en met aparte hoofdstukken gewijd aan de hoofdfiguren Tiresias en Oedipus, komt een geheel andere interpretatie naar voren. Op grond van een nauwkeurige lezing van de tekst van het toneelstuk, in combinatie met grondige filologische kennis, komt Ahl tot de mogelijkheid dat Oedipus zich veel te vlug en op broze gronden, in de luren heeft laten leggen door Tiresias. Orakeltaal en augurale voorzeggingen zijn immers altijd dubbelzinnig, voor velerlei uitleg vatbaar. Daar moet je niet op afgaan, als je een beeld van de toekomst wilt vormen. Maar Oedipus, ongeduldig als hij is, doet dat nu juist wel: oordeel, beslissing en handeling volgden bij hem altijd onmiddellijk op elkaar (Kitto 1958: 58). Er is geen moment van reflectie of nader onderzoek. Er zijn namelijk nog veel vragen te stellen over wat er precies gebeurd is.

Ten eerste kloppen de getuigenissen van de vadermoord niet met elkaar. Oedipus zelf wist dat hij alléén was, drie mensen op zijn weg vond en dat hij ze, na een conflict, alle drie gedood had. Het verslag echter van de moord op koning Laios in Thebe had heel anders geluid: Laios was met een gevolg van vijf man vertrokken, was overvallen door een *bende* rovers, iedereen werd gedood, behalve een dienaar die was ontkomen en die had het verhaal van de koningsmoord aan de stad verteld. Al deze gegevens staan letterlijk zó in de tekst van Sophocles (Ahl 1991: 27-34). Op grond hiervan kan men zich afvragen of het wel dezelfde gebeurtenissen zijn geweest? Heeft Oedipus, de driftkop, misschien heel iemand anders vermoord?

Ten tweede, als later in het stuk twee oude herders hem komen vertellen dat hij, Oedipus, als baby uit Thebe overgedragen is aan de dienaar van de

koning van Korinthe, vraagt hij zich niet af wat de waarde van al die herinneringen van veertig jaar geleden eigenlijk waard zijn. (Nederlandse rechtspsychologen zouden nu van dergelijke getuigen gehakt gemaakt hebben). Nee, hij gelóóft deze getuigenissen onmiddellijk, zoals hij al eerder onmiddellijk aan de woorden van de dronkaard waarde gehecht had, ondanks de vurige ontkenningen van zijn Korinthische ouders. Was hij wel een vondeling? De dronkaard had slechts gezegd dat hij geboren was uit een verbintenis tussen de koning en een van zijn niet-adellijke bijslapen, hetgeen een niet ongebruikelijk verschijnsel was in die tijd (Ahl 1991: 175).

Kortom, Sophocles zelf strooit in de tekst heel veel *mogelijke* interpretaties van gebeurtenissen uit en geeft soms tegenstrijdige, soms verhelderende hints. Oedipus heeft zichzelf een tunnelvisie aangepraat: één uitleg van het orakel, één uitleg van de woorden van Tiresias, één uitleg van de schertsende woorden van de dronkaard, direct geloof hechtend aan het verhaal van de oude herders, die wellicht op het geld van de beloning uit waren. Hij liet tegenbewijzen en tegenargumenten niet tot zijn bewustzijn toe, ook al kwamen ze van de sceptische Iocaste, zijn vrouw, of van zijn eigen ouders. De tragiek van koning Oedipos is – in de verrassende en tegendraadse visie van Ahl – niet dat hij een gruwelijke waarheid onder ogen moet zien, maar veeleer dat hij niet alles onderzocht heeft en dat hij uiteindelijk orakeltaal en profetieën voor waar heeft aangenomen. Hij gaat, net als Othello, af op geruchten, praatjes, suggesties, dubbelzinnig taalgebruik (Ahl 1991: 264). Het was geen les in zelfkennis, hij hield zichzelf voor de gek. Hij had zijn eigen gangen, zijn ervaringen en alles wat zich dramatisch aan hem voltrok ook geheel anders kunnen interpreteren, maar heeft dit, uit drift en ongeduld, nagelaten. Hij had zijn eigen ouders kunnen geloven en hun waarheid kunnen stellen boven de snierende opmerking van een dronkaard. De les is hier: hecht niet teveel geloof aan dubbelzinnige orakeltaal, onderzoek alles tot op de draad, houd alle mogelijke interpretaties open en vermijd fatale tunnelvisies.

10 De waarde van sociologische kennis

Wat heeft dit allemaal nog met sociologie van de vergrijzing te maken? Naar mijn mening heel veel. In de gehele vergrijzingsdiscussie spelen orakeltaal, borreltafelpraat, speculaties, politieke ideologie, dubbelzinnige dreigingen, wensdenken, wetenschappelijk onderzoek allemaal door elkaar, buitelen beurtelings via de media over elkaar heen en worden in een doorgaande stroom over de burgers uitgestrooid. Dit geldt niet alleen voor de vergrijzing als maatschappelijk probleem. Het geldt evenzeer voor andere problemen, zoals immigratie en integratie, de kwaliteit van het onderwijs, de mondiale marktwerking en haar ‘ijzeren’ consequenties, de arbeidsongeschiktheid en dergelijke.

Het is dé grote opgave van de sociologie als sociale wetenschap om door grondig en scherp onderzoek feit en fictie te scheiden, idee en ideologie, fantasie en werkelijkheid, om orakeltaal en wetenschappelijke taal van elkaar te onderscheiden. Over het onderwerp van de vergrijzing doen vele varianten van orakeltaal, speculaties, politieke ideologieën, wetenschappelijke taal zich gelden. Enkele voorbeelden van taboes en tunnelvisies mogen mijn stelling illustreren dat sociaal-wetenschappelijke kennis en verder onderzoek (demografisch, economisch, sociologisch en hun combinaties) over dit onderwerp hard nodig zijn:

- het electorale slot op de mond van politici wat betreft de verschuiving van de pensioenleeftijd van 65 jaar naar 67, een taboe dat door de wetenschap doorbroken is;
- de verwachting van de vakbonden en hun veelal oude bestuurders dat 'het allemaal wel mee zal vallen'; oude bestuurders beslissen over de belangen van jonge leden;
- de fixatie van de ouderenbonden dat de rechten van ouderen absoluut ongemoeid moeten blijven en dat de ouderen niet (meer) hoeven bij te dragen aan de oplossing van de vergrijzing;
- de demagogische discussiebijdragen van Marcel van Dam, dat ouderen boven de 65 jaar 'dubbel gepakt' werden door de uiterst voorzichtige voorstellen van toenmalig fractieleider Bos, die pas zouden ingaan en consequenties zouden hebben vanaf 2013; 65-plussers werden bang gemaakt voor voorstellen die hen niet zullen raken;
- de laconieke voorstellen van jonge vvd'ers om de AOW maar helemaal af te schaffen, omdat 'tegenwoordig iedereen mondig genoeg is' om zelf financieel voor de ouderdomsvoorziening te zorgen;
- de reducerende blik van econometrische generatiereningen, die de verhoudingen tussen generaties haarfijn uitrekenen en ze vervolgens daarmee normatief bepalen;
- het blind blijven voor het vraagstuk van de medische verzorging van de zeer ouderen in de vierde en laatste levensfase.

Maatschappelijke tunnelvisies, die zeer gemakkelijk ontstaan, moeten worden geconfronteerd met de steeds aanwezige, andere, mogelijke interpretaties van de werkelijkheid; interpretaties van al hetgeen in het verleden gespeeld heeft, zich in het heden manifesteert en van al hetgeen waarmee we ons op de toekomst oriënteren. De maatschappelijke werkelijkheid ontrolt zich, steeds maar weer, als een Griekse tragedie, vol verstand en misverstand. De maatschappij is geen *space shuttle* waarvan de baan wiskundig voorspeld kan worden, maar meer een *spectacle*, een kijkspel, een toneelstuk, waaraan iedereen meedoet, op elkaars rollen reageert en improviseert, waardoor onvoorziene gevolgen ontstaan, die op hún beurt weer worden geïnterpreteerd in een eindeloze pluraliteit van betekenissen. We breien zelf mee aan de tekst,

zoals we ook de oude metafoer van de maatschappij als schouwtoneel in ere en in stand houden.

De waarde van sociologische kennis bestaat uit het zo veel mogelijk uitzuiveren van die pluraliteit van betekenissen, het in kaart brengen van botsende belangen van groepen en generaties, het met elkaar confronteren van conflicterende interpretaties en zoveel mogelijk de samenhangen daartussen verhelderen. De vergrijzing als maatschappelijk fenomeen is daar bij uitstek geschikt voor. Het inzicht in die betekenissamenhangen ontstaat langzaam, net als het louterende inzicht van de tragedie, via reflectie en onderzoek. Het sociologische inzicht ontstaat vaak pas achteraf. Zo zal men de komende vergrijzing het beste begrijpen, rond 2030 of 2040, als de meeste ontwikkelingen zich hebben voltrokken en de meeste voorspellingen al of niet zijn uitgekomen. Het inzicht in de naoorlogse industrialisatie en de daarop gevolgde secularisatie is ex post ook veel scherper geworden dan de duiding van dat proces op het moment dat het zich voltrok: de meeste doemscenario's anno 1950 over die twee fenomenen hebben zich nimmer gerealiseerd (Schuyt en Taverne 2000; 2004). Sociologen dienen zich te hoeden voor gemakkelijk cultuurpessimisme, dat vaak een aan Oedipus verwante blinde vlek of tunnelvisie laat zien.

Maar we moeten in het nu en dus in onzekerheid handelen, met niet meer dan een paar prognoses en gebrekkige kennis op zak. Schutz noemde dit op de toekomst gericht handelen, gebruikmakend van ervaringskennis uit het verleden: *anticipation by hindsight* (Schutz 1964: 287). Ik vind dit een gelukkige uitdrukking en het perspectief van onzekerheid is geenszins verontrustend. Het stimuleert eerder tot denkend handelen en op handelen georiënteerd denken, kortom tot de houding van het klassieke filosofische pragmatisme (Peirce 1878; Schuyt 1987; Schuyt 2003; Mullin 2007).

11 Laatste vragen-lijst

Tenslotte, hoe zit het met de laatste levensfase? Gesteld dat de derde levensfase creatief en productief wordt ingevuld, welke nieuwe hindernissen en rampen staan de vergrijzende groep écht ouderen te wachten in de laatste twee á drie jaar van hun leven, de jaren die ook het kostbaarst zijn in kosten voor de gezondheidszorg? Wie zal er bijvoorbeeld zorgen voor de vrouwen aan het einde van hun levenscyclus, nadat zij eerst zelf, vanwege de verschillen in gemiddelde levensverwachting tussen mannen en vrouwen, hun partners hebben bijgestaan in hún laatste levensfase? Zal familiale solidariteit in voldoende mate aanwezig blijken te zijn, met al die kleiner geworden, verticaal opgebouwde gezinnen (Finch 1989)? Men moet nuchter constateren dat de (schoon)dochterdichtheid in Nederland is afgenomen, waardoor de traditioneel op hen gelegde taak van vliegende keep en alom aanwezige gratis

gezinsverzorgster tot het verleden gaat behoren. Tot hoever zullen de jongere generaties menselijke solidariteit willen organiseren, los van de familiale solidariteit, opdat de grootste vergrijzingslast met waardigheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid kan worden gedragen?

Het interessante van deze laatste vragen is dat ook hier twee benaderingen mogelijk zijn. Het pessimistische antwoord kwam van Norbert Elias die al in 1980 het enigszins sombere beeld schetste van 'de eenzaamheid van de stervenden': 'Juist als een mens de nabijheid van anderen het meest nodig heeft, raakt hij van hen gescheiden, soms lang voordat hij is overleden' (Elias 1980). Wie denkt bij deze zinnen niet aan de in zichzelf gekeerde echte ouderen?

Maar er is ook een optimistische benadering. De last van de laatste levensfase is niet typisch voor een vergrijzende samenleving, omdat alle samenlevingen er immers eeuwenlang door werden gekenmerkt. Deze zorglast zal in onze moderne westerse samenleving beter gedragen kunnen worden, naarmate de twee door mij centraal gestelde vergrijzingsproblemen, namelijk de intergenerationele solidariteit en de invulling van de derde levensfase, succesvoller worden aangepakt. De bijdrage die oudere generaties gedurende de derde levensfase zullen gaan leveren, hebben een bepalende invloed op de sociale betrekkingen tussen mensen rondom het levenseinde en bij het afbreken van de levensdraad. Het stilzwijgende contract tussen generaties behelst ook de waardigheid van het sterven, dat voorspelbaar, want onvermijdelijk, en tegelijk niet voorspelbaar is: 'gij kent tijd noch uur'. Er valt over dit onderwerp in het voetspoor van Elias (1980) en Van Heek (1975), die beide als een van de eersten aan deze laatste vragen aandacht besteedden, nog een geheel nieuw sociologisch traktaat te schrijven: een kleine sociologie van het grote afscheid.

Maar dat zal voorlopig niet door mij gedaan worden. Zelf stap ik, geheel naar het hier gehouden betoog, in een nieuwe levensfase, die creatief en productief dient te worden ingevuld. Hopelijk zal daarna een Tiresiasaanse voorspelling mijn deel worden: 'Odysseus, de veel beproefde, edele held, leefde nog lange, gelukkige jaren temidden van zijn familie, tot de voorspelling, die Tiresias over hem had uitgesproken, in vervulling ging. In hoge ouderdom voerde een zachte dood hem weg naar de onderwereld' (Schwab: 1962: 229).

Aan alles komt een eind. Zo ook aan dit college, zo ook aan deze cursus beleidssociologie, zo ook aan alle colleges en cursussen die ik de laatste veertig jaar mocht geven. Ik maak graag plaats voor de volgende generatie. Ik dank allen, vooral mijn studenten, voor de aandacht bij al die voorgaande colleges en voor nu bij dit laatste college.

Literatuur

- Ahl, F. (1991) *Sophocles' Oedipus, Evidence and Self-Conviction*. Ithaca: Cornell University Press.
- Baudet, H. (1986) *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland*. Amsterdam.
- Boender, C.G.E., S. van Hoogdalem, E. van Lochem en R.M.A. Jansweijer (2000) *Inter-generationale Solidariteit en Individualiteit in de Tweede Pensioenpijler, een Scenario-analyse*. WRR Voorstudies 114, Den Haag: Sdu.
- Boender, C.G.E., A.L. Bovenberg, S. van Hoogdalem en Th.E. Nijman (2006) 'Optimale risicodeling in individuele en collectieve pensioencontracten'. In: S.G. van der Lecq en O.W. Steenbeek, *Kosten en Baten van Collectieve Pensioensystemen*. Deventer: Kluwer, 97-118.
- Bovenberg, L., J. Mackenbach en R. Mehlkopf (2006) 'Een eerlijk en vergrijzingsbestendig ouderdomspensioen'. *Economisch Statistische Berichten* 91, 15 december 2006, 648-651.
- Collins, R. (1980) 'The Future Decline of the Russian Empire: an Application of Geopolitical Theory'. In: R. Collins, *Weberian Sociological Theory*. New York: Cambridge University Press, 1986.
- Collins, R. (1999) 'The Geopolitical Basis of Revolution: The Prediction of the Sovjet Collapse'. In: R. Collins, *Macrohistory, Essays in the Sociology in the Long Run*. Stanford: Stanford University Press, ch. 2, 37-69.
- Elias, N. (1980) *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen*. (Nederlandse vertaling Amsterdam: Meulenhoff 1984).
- Finch, J. (1989) *Family Obligations and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Galasso, V. (2006) *The Political Future of Social Security in Aging Societies*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Gawande, U. (2007) 'The way we age now, Can medicine serve an aging population?'. *The New Yorker*, 30 april 2007, 50-60.
- Heek, F. van (1975) *Actieve Euthanasie als Sociologisch Probleem*. Meppel: Boom.
- Hofstee, E.W. (1958) 'Netherlands'. In: B. Thomas (ed.) *Economics of International Migration*, London, 96-107.
- Jacobs, B. (2006) 'De politieke economie van de vergrijzing en het conflict tussen de generaties'. In: D. van den Brink en F. Heemskerk (red.) *De Vergrijzing Leeft, Kansen en Keuzen in een Verouderende Samenleving*. Amsterdam: Bert Bakker, 13-46.
- Kaa, D.J. van de (1987) 'Europe's Second demographic Transition'. *Population* 42, 3-57.
- Kam, F. de en F. Nypels (1995) *Tijdbom*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Kitto, H.D.F. (1958) *Sophocles, Dramatist & Philosopher*. London: Oxford University Press.
- Kotlikoff, L.J. (1992) *Generational Accounting. Knowing who pays, and when, for what we spend*. New York: The Free Press.
- Kotlikoff, L.J. en W. Leibfritz (1998) *An International Comparison of Generational Accounts*. Washington: The National Bureau of Economic Research, Working Paper 6447.
- Laslett, P. (1989) *A Fresh Map of Life: The Emergence of the Third Age*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Laslett, P. en J.S. Fishkin (red.) (1992) *Justice between Age Groups and Generations*. New Haven, Yale University Press.
- Lear, J. (1998) 'Knowingness and Abandonment: an Oedipus of our Time'. In: J. Lear *Open Minded, Working out the Logic of the Soul*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 33-55.
- Mullin, R.P. (2007) *The Soul of Classical American Philosophy, The Ethical and Spiritual Insights of William James, Josiah Royce and Charles Sanders Peirce*. Albany: The State of New York Press.

- Nettler, G. (2003) *Boundaries of Competence, How Social Studies Make Feeble Science*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Peirce, C.S. (1878) 'How to make our ideas clear'. *Popular Science Monthly* 12, 286-302; ook in: *Collected Papers of Charles Sanders Peirce, Vol v and vi*, edited by Ch. Hartshorne and P. Weiss, 1935. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, nrs.: 388-411, p. 248-271.
- Popper, K. (1972) *Objective Knowledge*. Oxford: Clarendon Press.
- Raffelhüschen, B. en Th. Jägers (1999) *Generational Accounting in Europe*. Brussels: European Commission, nr. 6.
- Schutz, A. (1964) *Collected Papers II, Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schuyt, C.J.M. (1979) 'De fragmentering van bestuur en beleid in de verzorgingsstaat'. *Mens en Maatschappij*, Boekaflevering december 1979. Deventer: van Loghum Slaterus.
- Schuyt, C.J.M. (1987) *Filosofie van de Sociale Wetenschappen*. Leiden: M. Nijhoff.
- Schuyt, K. en E. Taverne (2000) *1950: Welvaart in Zwart-Wit*. Den Haag: Sdu.
- Schuyt, K. en E. Taverne (2004) *1950: Prosperity and Welfare, Dutch Culture in an European Perspective*, Vol. iv. New York: Palgrave/MacMillan.
- Schuyt, K. (2003) 'Het pragmatisme in de filosofie van J. F. Glastra van Loon'. In: *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 32 (1) 41-54.
- Schuyt, K. (2006) 'Een Frisse Kijk op Vergrijzing'. In: D. van den Brink en F. Heemskerk (red.) *De Vergrijzing Leeft, Kansen en Keuzen in een Verouderende Samenleving*. Amsterdam: Bert Bakker, 289-298.
- Schwab, G. (1962) *Griekse Mythen en Sagen*. Utrecht: Het Spectrum.
- Sophocles, *Tragediën*, vertaald door E. de Waele (1987) Amsterdam: International Theatre Bookshop.
- Thijssen, J.P. (1963) *Enkele gedachten voor het ruimtelijk beeld van Nederland in het jaar 2000 bij een bevolking van 20 miljoen*. Den Haag. Sdu Uitgevers.
- Timmerman, A.W. (1958) *Metrische vertaling van Homerus, Odyssee*. Amsterdam: H.J. Paris.
- Vries, B. de (2005) *Overmoed en Onbehagen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Vries, B. de (2006) 'Ouderen zorgen zelf voor betaalbaarheid 60+'. In: D. van den Brink en F. Heemskerk (red.) *De Vergrijzing Leeft*. Amsterdam: Bert Bakker, 47-63.
- Vrij Nederland (2007) *Op Weg naar Onsterfelijkheid*. Wetenschapsspecial, jrg. 1, nr. 2, voorjaar 2007.
- WRR (1977) *De Komende Vijftiendertig Jaar – Een Toekomstverkenning voor Nederland*. Den Haag: Sdu.
- WRR (2004) *Vijftiendertig Jaar Later, de Toekomstverkenning van de WRR uit 1977 als leerproces*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (1999) *Generatiebewust Beleid*. Rapporten aan de Regering, nr. 55. Den Haag: Sdu.